

تصوف ایرانی و خزانه‌اری عاشورا

نقش صوفیه، اهل فتوت و قاندریه در بنیان‌گذاری

آیین‌های محرم

محمد مشه‌دی نوش‌آبادی

(عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان)

دفتر آرمیا

۱۳۹۶

سرشناسه	مشهدی نوش آبادی، محمد، ۱۳۵۰ -
عنوان و نام پدیدآور	تصوف ایرانی و عزاداری عاشورا: نقش صوفیه، اهل فتوت و قلندریه در بیان گذاری آیین های محرم / محمد مشهدی نوش آبادی.
مشخصات نشر	اصفهان: آرما، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۲۸۰ ص. ۵/۲۱ × ۵/۱۲۱ م. م.
فروست	کتابهای سرور (مطالعات فرهنگ شیعی) / دبیر مجموعه محسن حسام مظاهری: ۵.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۰۷-۳
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۲۳۹ - ۲۲۵.
موضوع	حسین بن علی (ع)، امام سوم، ۲ - ۶۱ ق -- سوگاری ها
موضوع	Laments -- Hosayn ibn 'Ali, Imam III -- ۶۸۰ - ۶۲۵
موضوع	تصوف -- ایران
موضوع	Sufism -- Iran
موضوع	سوگاری های اسلامی -- ایران -- تاریخ
موضوع	Islamic mourning customs -- Iran -- History
شناسه	مظاهری، محسن حسام، ۱۳۶۱ -، دبیر
ردی کنگره	۹۵۱۳۹۶ م الف / BPTVV
ردی بندی دیپ	۲۹۷/۸۲
شماره ۲	۴۶۳۵۹۷۳

نشر آرما

تصوف ایرانی و عزاداری عاشورا

نقش صوفیه، اهل فتوت و قلندریه در بیان گذاری آیین های محرم

محمد مشهدی نوش آبادی

(عضویت علمی دانشگاه کاشان)

ویرایش: مؤسسه «ویراستاران» - سعیده رحمانیان

صفحه آرایی: گروه فرهنگی هنری مسک / طراح جلد: محمد مهدی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۰۷-۳

شمارگان: ۲۰۰ نسخه / نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۶ / قیمت ۳۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص نشر آرما است.

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن (به هر صورت از قبیل کاغذی، الکترونیکی و صوتی)

بدون اجازه ی مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

فهرست

مقدمه ● ۱۵

بین مسئله و فرضیه و کلیات بحث ● ۱۷

منابع تحقیق ● ۲۱

بخش اول: زمینه‌ها و نشانه‌ها ● ۲۱

فصل ۱: عزاداری در اسلام ● ۳۱

۱. عزاداری امری فطری و آیینی ● ۳۳

۲. عزاداری در اسلام ● ۳۶

۳. ریشه‌های ایرانی آیین‌های محرم ● ۴۰

۴. آیین عزاداری در سنت‌های ایرانی اسلامی ● ۴۵

فصل ۲: اهل فتوت و گرایش به جانب آیین‌های شیعی ● ۴۹

۱. فتوت ● ۵۱

۲. فتوت و تصوف ● ۵۷

۳. فتوت و عیاری: نشانه‌های شرقی و ایرانی ● ۶۲

۴. جایگاه امام علی بن ابی طالب علیه السلام در فتوت‌نامه‌ها ● ۶۸

فصل ۳: تشیع و عاشورا در فتوت‌نامه سلطانی ● ۷۱

۱. فتوت‌نامه سلطانی و گرایش‌های آیینی ● ۷۳

۲. پیدایش فتوت اصناف ● ۷۶

۳. تشیع و امامت در فتوت‌نامه سلطانی ● ۷۹

۴. امام حسین علیه السلام، کربلا و عاشورا ● ۸۸

فصل ۴: نقش قلندریه در برپایی آیین‌های شیعی ● ۹۳

۱. مقدمه و تاریخ ● ۹۵

۲. قلندران حیدری ● ۱۰۰

۳. قلندران خاکساری و دراویش عجم ● ۱۰۵

فصل ۵: قلندرنامه‌ها ● ۱۱۳

۱. قلندرنامه‌های آغازین ● ۱۱۵

۲. قلندرنامه‌های میانی؛ تراش‌نامه قلندری ● ۱۱۷

۳. قلندرنامه‌های متأخر ● ۱۲۰

فصل ۶: قلندری و نعمتی ● ۱۳۹

۱. منشأ گروه‌های حیدری و نعمتی ● ۱۴۱

۲. نمونه‌های نزاع‌های حیدری و نعمتی در ایران پیش از عهد صفوی ● ۱۴۴

۳. گروه‌های حیدری و نعمتی در ایران صفوی و قاجار ● ۱۴۶

۴. نزاع‌های حیدری و نعمتی در ایران قاجار ● ۱۴۹

۵. مرگ آیینی و انگیزه اخروی در ردوخندها، روز عاشورا ● ۱۵۱

۶. گروه‌های حیدری و نعمتی در ایران امروز و شرایط جدید ● ۱۵۳

فصل ۷: «بابا» ● ۱۵۵

۱. مقدمه ● ۱۵۷

۲. عنوان بابا نزد صوفیه و قلندران ● ۱۵۷

۳. بابای تکیه و ریشه لغوی آن ● ۱۶۰

۴. منصب بابایی در آیین‌های محرم ● ۱۶۴

فصل ۸: تکیه ● ۱۶۷

۱. مقدمه ● ۱۶۹

۲. تکیه؛ خانقاه قلندران و دراویش • ۱۷۰
۳. تکیه؛ خاک جای صوفیان و زاهدان • ۱۷۳
۴. برپایی عزاداری در تکیه به دست صوفیه • ۱۷۵
- فصل ۹: نقش صوفیان صفوی در گسترش آیین‌های عزاداری محرم • ۱۸۱
۱. ظهور صفویه با اندیشه‌های شیعی و غالی • ۱۸۳
۲. گسترش وسیع آیین‌های محرم در دوره صفوی • ۱۸۶
۳. دسته‌های نمایشی، روضه خوانی و موقوفات عزاداری • ۱۸۸

بخش دوم: آیین ۱۵ • ۱۹۳

- فصل ۱۰: سقایی • ۱۹۱
۱. مقدمه • ۱۹۱
۲. سقایی و فتوت • ۱۹۱
۳. سقایی و آیین مداحی • ۱۹۱
۴. آیین سقایی در فتوت نامه های عصر صفوی • ۲۰۶
۵. سقایی در دوره صفوی و قاجار از نگاه سید علی خان و محققان • ۲۱۰
۶. آیین صوفیانه تشرف به دسته سقایان در ایران امروز • ۲۱۶
- فصل ۱۱: جریده برداری • ۲۲۱
۱. جریده چیست؟ • ۲۲۳
۲. جریده و منورای یهودی • ۲۲۵
۳. جریده علم قلندران • ۲۲۶
۴. ارتباط جریده و قلندران در اسناد و وقف نامه ها • ۲۳۰
- فصل ۱۲: آیین سنگ زنی • ۲۳۳
۱. سنگ زنی چیست؟ • ۲۳۵
۲. ریشه های باستانی سنگ زنی • ۲۳۷

۳. سنگ زنی و آیین سوگ سیاوش ● ۲۳۹
۴. سنگ زنی در عزاداری ● ۲۴۰
۵. آیین سنگ زنی در محرم ● ۲۴۲
- ۲.۵. سنگ زنی در تکیه های تهران و شگفتی ناظران ● ۲۴۷
۶. چهل گیسو ● ۲۵۱
- فصل ۱۳: آیین توغ برداری ● ۲۵۳
۱. توغ چیست؟ ● ۲۵۵
۲. اصل و خاستگاه ● ۲۵۶
۳. توغ در تشکیلات نظامی و اداری ● ۲۵۸
۴. توغ برداری آیینی در میان قلندران و اهل فتوت ● ۲۶۰
۵. توغ رایج، عزاداری محرم ● ۲۶۶
۶. چگونگی و روش توغ عزاداری محرم ● ۲۷۰
- فصل ۱۴: نخل برداری ● ۲۷۱
۱. سابقه و تاریخ ● ۲۷۵
۲. نشانه ها و زمینه های آیینی، باطنی و برکت بخشی در تابوت واره ● ۲۷۸
۳. ورود تابوت واره به آیین های محرم از طریق عیاران ● ۲۸۱
۴. تابوت برداری عیاران شیعه در دوره آل بویه ● ۲۸۲
- فصل ۱۵: خودآزاری آیینی و قمه زنی ● ۲۸۵
۱. خودآزاری آیینی در ادیان ● ۲۸۷
۲. خودآزاری در آیین های خاک سپاری ایران ● ۲۸۹
۳. خودآزاری در آیین های محرم ● ۲۹۱
۴. قمه زنی ● ۲۹۴
۵. خودآزاری و قمه زنی آیینی صوفیه و قلندریه ● ۲۹۷

۶. ورود قمه زنی به آیین های عاشورا از طریق قلندران ● ۳۰۱

فصل ۱۶: قصه خوانی ● ۳۰۳

۱. مقدمه ● ۳۰۵

۲. صوفیه و قصه خوانی ● ۳۰۶

۳. مخالفت فقهای دوره صفوی با قصه خوانی ● ۳۰۹

۴. عکس العمل صوفیه درباره مخالفت علما با قصه خوانی ● ۳۱۴

فصل ۱۷: روضه خوانی ● ۳۱۷

۱. روضه / الهداء ملاحسین کاشفی ● ۳۱۹

۲. تحریف روضه - اشورا یا نگاه سوررنالیستی ● ۳۲۲

فصل ۱۸: نقالی ● ۳۲۷

۱. مقدمه و تاریخ ● ۳۲۱

۲. نقالی دراویش در دوره صفوی ● ۳۲۲

۳. نقالی دراویش در دوره قاجار ● ۳۳۸

۴. پرده خوانی ● ۳۴۳

۵. دراویش روضه خوان و نقالی واقعه عاشورا ● ۳۴۵

فصل ۱۹: تأثیر تصوف بر تعزیه (شبهه خوانی) ● ۳۵۳

۱. زمینه های تعزیه در ایران ● ۳۵۵

۲. زمینه های صوفیانه تعزیه: روضه / الشهداء و نقالی ● ۳۵۷

فصل ۲۰: جمع بندی نهایی ● ۳۶۳

کتابنامه ● ۳۷۳

تصاویر ● ۳۸۹

بیان مسئله و فرضیه و کلیات بحث

آیین‌های عزاداری دربردارندهٔ سرّرت‌های مختلف آداب و رسوم است که در ایام عزاداری حسین بن علی و دیگر معصومان علیهم‌السلام، به‌ویژه در ماه‌های محرم و صفر، در ایران انجام می‌گیرد. منظور از «آیین» در اینجا فعالیت‌های دینی رسمی است که صورت آداب و مراسم دینی منثور از «ایران» به‌طور عمده حوزهٔ فرهنگی ایران بزرگ یا ایران فرهنگی است که بخشی وسیعی از کشورهای مجاور ایران امروزی را نیز در بر می‌گیرد که روزن‌رانان چنانچه آن دور، جزو قلمرو ایران بوده است.

به‌طبع، احصاء و بررسی همهٔ آیین‌های سوگواری محرم که همواره در هزاران کانون شهری و روستایی برگزار می‌شود، کاری دشوار است که نه هدف این تحقیق است و نه جست‌وجوی همهٔ آن‌ها برای نویسندهٔ این

سطور مقدور است. آیین‌های سوگواری محرم کم و بیش در نقاط مختلف ایران یکسان است و فقط گاهی جلوه‌های احساسی و عاطفی و احتمالاً شاخ و برگ‌های تجمیلی آن متفاوت است. با این احوال، ممکن است در این پهنه بسیار وسیع فرهنگی، آیین‌هایی نیز از چشم ما دور مانده باشد.

صوفیه و اهل فتوت و قلندریه که قرار است تأثیر آن‌ها در آیین‌های عزاداری محرم بررسی شود، در عنوانی کلی، صوفی خوانده می‌شوند؛ زیرا گروه‌هایی مانند قلندریه و اهل فتوت در تاریخ فرهنگ ایران و اسلام با صوفیه مرتبط بوده‌اند و زیرمجموعه آن به حساب می‌آیند. این سه گروه به رغم تفاوت آیینی و طول تاریخ با یکدیگر داشته‌اند، به تعبیر صاحب نظران، همه در اصل، در روی یک سکه‌اند و عناصر مشترک و مقومی دارند که آن‌ها را از دیگر گروه‌های دینی و فرهنگی متمایز می‌کند.^۱

اما آنچه به عنوان تأثیر این گروه در عزاداری محرم مدنظر است، به طور عمده به دو گروه اهل فتوت و قلندریه مربوط است. علتش آن است که اولاً این هر دو گروه وارث بسیاری از سنت‌های ایرانی و شرقی و واسطه انتقال آن به فرهنگ اسلامی‌اند و ثانیاً شأن اجتماعی و یبانی این دو گروه از صوفیه بارزتر است و پایگاه قوی‌تری در میان مردم کهنه‌وار دارند.

بر اساس آنچه از کتاب فتوت‌نامه سلطانی برداشت می‌شود، این دو گروه از دوره تیموری رفته‌رفته در یکدیگر ادغام شده‌اند و بسیاری از ویژگی‌های آن‌ها، که بیشتر کارکرد آیینی دارد، یکسان شده است؛ تا آنجا که در دوره قاجار در قالب فرقه «دراویش عجم» به کلی باهم یکی می‌شوند و صورتی تفکیک‌ناپذیر می‌یابند.

نظربه همین دیدگاه و باتوجه به اهمیت این دو گروه و نیز ناشناخته بودن

۱. محمد رضا شفیعی کدکنی، قلندریه در تاریخ، ص ۲۲۵ تا ۲۲۸.

جهت‌گیری آنان در سیر و تطور تاریخی‌شان، در فصول آغازین این پژوهش به تفصیل دربارهٔ آنان بحث شده و گرایش‌های آیینی و شیعی آنان بررسی شده است. اما علت اینکه در این کتاب دربارهٔ نسبت تصوف به معنای خاصش با تشیع مباحثی طرح نشده، کثرت آثار و نوشته‌های مربوط به این موضوع است.^۱ قصد ما در این بررسی پرفرازونشیب، تکرار مکررات نیست. نکتهٔ دیگر این باره نقش اساسی اهل فتوت و قلندریه در برپایی آیین‌هاست که پرداختن به مباحث تاریخی و نظری مربوط به آنان را الزامی می‌نماید.

با این اوصاف، رویش و قلندران و خاکساران و دراویش عجم که در این پژوهش از آنان با عنوان صوفی یاد شده است، نزد برخی مورخان، صوفی بی‌اعتبار و حتی مبتذل و غیره و خصوصیات آیینی آنان کم‌ارزش تلقی می‌شود. حتی این خرده‌گیری در نزد معصوم علی‌شاه شیرازی، مبلغ معروف تصوف، در دورهٔ قاجار نیز به بیشترین حد رسیده است؛ چنان‌که وی در عبارتی تحقیرآمیز آنان را چنین می‌خواند:

خودرویان هرزه‌گرد و داستان‌گویان بی‌عمل و پدر که در هر گوشه به نامی خوانده شده‌اند، چون خاکسار عجم و جلالی...^۲

مقایسهٔ این‌گونه تصوف با تصوف عرفای بزرگ ایران و اسلام و نقد و بررسی ارزشی این جریان از تصوف، هدف تألیف این کتاب نیست؛ اما مسلماً است که این دسته از دراویش، میراث‌دار آن بخش از فرهنگ ایرانی و اسلامی‌اند که از آن می‌توان به «نگاه هنری به دین و آیین» تعبیر کرد.^۳ این نگاه گرچه

۱. از آن جمله پژوهش‌های مفصل کامل مصطفی شیبی است که بعضی از آن‌ها به فارسی نیز ترجمه شده است.

۲. معصوم علی‌شاه، *طرائق الحقائق*، به تصحیح محمدجعفر محجوب، ج ۲، ص ۵۲۶.

۳. این تعبیر از استاد شفیعی کدکنی است (نک: *قلندریه در تاریخ*، ص ۲۹ تا ۳۶).

بیشتر در نزد عوام و توده مردم مجال بروز و ظهور داشته، در نهایت کم و بیش مقبول رؤسای عوام نیز واقع شده است. اینکه این نگاه به دین و فرهنگ تا کجا با شعار نخستین اسلام، یعنی توحید، سازگار است و تا چه اندازه با میراث قدمای صوفیه فاصله دارد، محتاج طرح و نظر دیگری است که از حوصله و وظیفه این مقال خارج است.

در این کتاب، بدون پیش داوری و ارزش گذاری خاص، به تأثیر این گروه ها بر عزاداری محرم پرداخته شده است؛ برای مثال، آیین سقایی را در کنار تمه زنی، گروه های متصوفه منسوب کرده ایم؛ حال آنکه اولی به لحاظ برخورد با این امر متانت، از نظر صاحب نظران، بهترین نوع عزاداری است، اما دومی آیینی است که در درستی آن حتی بین آیین گزارانش وفاقی نیست. این از ضرورت های پژوهش علمی است و راه را برای بررسی های دیگر تسهیل می کند. در باب محسولات این حرکت، چه تلخ و چه شیرین، سخن گفته و قضاوت را به عهده خواننده نهاده ایم.

برخی آیین ها که تأثیر صوفیانه آن را می بینیم، ممکن است رونق دوره های پیشین را نداشته باشد، مانند سنگ زنی، یا اینکه در معرض فراموشی باشد، مانند نقالی. اما ممکن است این آیین ها از طریق تأثیر بر آیین هایی که امروزه زنده و پویا هستند، حضور خود را در عزاداری حفظ کرده باشند؛ مانند نقالی که به عنوان یکی از پایه های تغذیه حوانی توجه محققان را به خود جلب کرده است.

بین برخی آیین های عزاداری و آیین های صوفیانه نیز شباهت های توجه بر انگیزی وجود دارد، مانند شباهت مجالس سماع صوفیانه در مناطق کردنشین ایران با مجالس ذکر و سینه زنی سنتی موزون و وجد آمیز در نقاط مختلف ایران؛ اما به دلیل آنکه اثبات این موضوع مستلزم جمع آوری اسناد

و شواهد بیشتری است، در این پژوهش به آن پرداخته ایم.

سؤال اصلی کتاب این است که آیا صوفیه، اعم از قلندریه و اهل فتوت، در برپایی آیین‌های عزاداری نقش داشته‌اند. در صورت مثبت بودن پاسخ، میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر آیین‌های عزاداری محرم به چه اندازه بوده است و از میان آیین‌ها و عناصر عزاداری محرم، کدام یک به طور مشخص، اصلی صوفیان داده؟

فرضیه مطرح شده این است که صوفیه در بسیاری از آیین‌های عزاداری به طور اساسی تعیین کننده تأثیر گذاشته و بلکه منشأ بسیاری از آن‌هاست. بر این اساس، بسیاری از آیین‌ها و عناصر عزاداری یا به کلی صوفیانه است یا اینکه صوفیان واسطه انتقال آن از فرهنگ ایرانی و شرقی به فرهنگ شیعی و اسلامی بوده‌اند. در این کتاب ابتدا ضمن معرفی موضوع و دسته‌بندی و مرور منابع، سابقه عزاداری در سنت اسلامی و ایرانی مطرح شده است. سپس در خصوص اهل فتوت، اعم از فتوت صوفیانه و عیاری، و نیز نسبت آنان با تصوف بحث شده است. نیز در فصل چهارم به گرایش‌های شیعی و آیینی فتوت‌نامه سلطانی پرداخته شده است. این فتوت‌نامه از لحاظ محتوا و صورت، تحولی در شیوه فتوت‌نامه‌نویسی به حساب می‌آید. درباره قلندران و قلندرنامه‌ها نیز چنین بررسی‌هایی صورت گرفته و به ویژه در قلندرنامه‌های دوران صفویه، اقدامات آیینی آنان در برپایی عزاداری محرم نشان داده شده است.

پس از آن در فصولی مختلف، آیین‌های عزاداری محرم که گروه‌های صوفی در آن نقش ایفا کرده‌اند، بررسی شده است؛ به این ترتیب که هر یک از این آیین‌ها معرفی شده، سپس جایگاه تاریخی‌اش در ارتباط با گروه‌های صوفی تبیین شده و سرانجام صبغه و سابقه صوفیانه آن در عزاداری‌های

محرم نشان داده شده است. این فصول عبارت اند از: سقایی، جریده برداری، سنگ زنی، توغ برداری، نخل گردانی، تن آزاری آیینی و قمه زنی، نزاع حیدری و نعمتی.

همچنین در فصولی مجزا به نقش صوفیه در هنرهای آیینی مربوط به واقعه عاشورا، همچون قصه خوانی و نقالی، روضه خوانی و تعزیه پرداخته شد. است. تأثیر دولت صفویه بر آیین های محرم و همچنین بررسی دو عنصر مهم «تکیه» و «بابا» که در آیین های عزاداری اهمیت دارند و در اصل عنصری بیابانه اند، از دیگر موضوعات بحث برانگیز در این کتاب است. در نهایت با مرور محتوای پژوهش بر فرضیه اصلی، تأثیر اساسی صوفیه در آیین های محرم، تأکیدی شده است.

منابع تحقیق

در این پژوهش منابع متعددی بررسی شده است: از منابع دست اول اهل فتوت و قلندریه گرفته تا سفرنامه های سیاحان و دولتمردان غربی در دوره صفوی و قاجار و نیز آثار مهمی که پژوهشگران ایرانی و غربی درباره صوفیه، قلندریه و اهل فتوت و آیین های عزاداری نوشته اند.

۱. منابع دست اول

۱.۱. فتوت نامه ها

در این پژوهش از اکثر قریب به اتفاق فتوت نامه های عربی یا فارسی منتشر شده، استفاده شده است: از *الفتوة* صوفیانه و سنت گرایانه ابو عبد الرحمن سلمی گرفته تا *الفتوة* عیارانه ابن معمار و *فتوت نامه سلطانی* ملا حسین واعظ کاشفی و *فتوت نامه های* که در دوران صفوی و قاجار تألیف شده است.